

Hadis Rivâyetinde Telkin Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler

Mustafa Öztürk

Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hadis Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
ozturk69@hotmail.com

Öz

Hadis usûlü ıstılahında telkin, bir râviye, kendisine ait olmayan hadisi, bizatihi kendisinin hissi vererek ona ait olduğuna inandırma gayretidir. Bu faaliyet, ilk dönem hadis rivâyet geleneği sürecinde râvilerin, rivâyetlerini ne derece zabt ettiklerini deneme amacı ve metodu olma yanında bir kısım muhaddislerin rivâyetlerini tahrif etme aracı olarak da tezahür etmiştir. Mesela bazı itikâdî ve mezhebî fırkaların, kendi fikirlerini teyit etme niyetiyle telkine başvurup hadislerden delil bulma yoluna gitmeleri tahrif sebeplerinden biridir. Telkin, tabiîn dönemiyle birlikte daha ziyade Irak bölgesinde yoğunluk kazanmıştır. Nitekim siyâsî ve mezhebî sâiklerle hadis uydurmacılığı da Irak'ta zuhur etmiştir. Telkin, râvinin zabt durumuna göre şifâhen ya da yazılı yapılmıştır. Makalemiz bütün bu hususların altını çizmekle birlikte, telkin-zabt ilişkisi bağlamında telkinde bulunma ve telkin kabul sebeplerini, özellikle de telkinden kaynaklanan hadislerdeki tahrif problemini incelemektedir.
Anahtar Kelimeler: Telkin, zabt, tahrif, uydurma hadis, cerh ve ta'dil

The Relationship between Talqîn and Dabt and Distortions Made through Talqîn in the Hadîth Narration

In the terminology of hadîth methodology, talqîn refers to all kinds of efforts to give the impression and to make a certain narrator believe that a hadîth belongs to him, though he does not have it. This activity emerged with the aim of testing how strongly narrators kept their narrations and also as an instrument of falsifying some narrators' narrations during the early period of the tradition of hadîth reporting. One of the falsification reasons was the appeal of some theological sects and legal schools to talqîn with the intention of finding support from the hadîth in order to strengthen their ideas. Talqîn intensified especially in Iraq during the era of successors (tabiîn). As a matter of fact, falsification of the prophetic narrations for political and theological reasons originally emerged in Iraq too. Talqîn was done orally or written depending on the narrator's strength of apprehension (dabt). This study tries to draw attention to all of these points, and also deals with the reasons for susceptibility to talqîn and particularly the problem of falsifying hadîth based on talqîn in the context of relationship between dabt and talqîn.

Key Words: Talqîn, dabt, distortion, fabricated hadîth, al-jarh wa al-ta'dil

Atıf

Mustafa Öztürk, Hadis Rivâyetinde Telkin Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler, Marife, Yaz 2013, ss. 107-124

Giriş

Bir râvinin güvenilir olarak vasıflandırılması için adâlet yanında zabt sıfatını da haiz olması gerekir. Zabıt, râvinin almış olduğu hadisi, başkasına rivâyet edinceye kadar aynen koruması demektir. Bu anlamda zabıt, zabıt-ı sadr ve zabıt-ı kitap olmak üzere iki kısımda mütalaa edilir. Zabıt-ı sadr, râvinin hıfz etmiş olduğu hadisi, istediği zaman hatırlayabilecek şekilde ezberinde tutmasıdır. Zabıt-ı kitap ise râvinin yazılı olarak elde ettiği hadisi, tebdil ve tağyirden muhafaza etmesidir.¹

Hadislerde tebdil ve tağyir denilince yazılı rivâyetlerle birlikte sözlü rivâyetler de akla gelir.² Hadis usûlü eserlerinde bu mesele daha çok musahhaf veya muharref kavramları çerçevesinde ele alınır.³ Bu tür tahrifler genellikle sehven yapılmaktadır.

Araştırmamıza konu olan husus ise, bile bile bir hadis râvisini hata işlemeye, dolayısıyla tahrifte bulunmaya zorlamakla ilgilidir. Kaynaklarda, ilk dönemlerde vuku bulması bakımından, meselenin tespit ve tetkikine yönelik bir kısım tenkitler görülmektedir ki, bütün bu tenkitlerin muhtevası özellikle “telkin” (التلکین) tabiriyle ifade edilmektedir. Diğer taraftan telkinle meydana gelen tahrifin, bir tür hadis vaz’ı olarak, hadisin asıl râvisi tarafından yapıldığı zahiren gözlemlense de, gerçekte ve çoğunlukla onu istismar eden telkinci kimseler eliyle gerçekleştiği unutulmamalıdır.

Telkin konusunda muasır çalışma olarak İmân Ali’nin “et-Telkîn fî Rivâyeti’l-Ehâdîs” isimli bir makalesi vardır.⁴ Oldukça kapsamlı olan bu makalede yazar telkinin tarifini, ortaya çıkışını, sebeplerini ve hükmünü ele alıp incelemektedir. Ancak râvilerin zabıtı bağlamında telkinden kaynaklanan bir problem olan “tahrif” üzerinde pek durmamaktadır. Biz ise bu çalışmada başlıkta da vurgulandığı üzere, telkin-zabıt ilişkisi ve özellikle telkin yoluyla yapılan tahrifi ön plana çıkarmaktayız. Ayrıca genel itibarıyla de çalışmamızın, meseleye bakış, üslup ve muhteva açısından söz konusu çalışmadan oldukça farklı yönleri bulunmaktadır. Bununla birlikte konuyla ilgili materyali bir arada görme ve bilginin kaynağına kolayca ulaşma hususunda İmân Ali’nin makalesine çok şey borçluyuz.

¹ Bk. İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 55; Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 162. İbnü’s-Salâh, hadisi kabul edilecek râvinin bir özelliğinin, “zâbıt olması gerektiğini” genel olarak belirtmekle birlikte bu ifadeyi açıklarken “Ezberinden rivâyet ediyorsa iyice ezberlemiş (hâfız) olmalı, kitabından rivâyet ediyorsa kitabını iyice korumuş (zâbıt) olmalı” diyerek zabıtın sadır ve kitap boyutuna vurgu yapmaktadır. Bk. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 49, 50.

² Çünkü ilk dönemlerde hadisler yazılı metinlerden rivâyet edildiği gibi, ezberden/şifâhen de rivâyet edilmekteydi. Bunun sonucu olarak görmeye (yazılı metne) veya işitmeye (şifâhî rivâyete) dayalı tahrifler mümkün olmaktadır. Bk. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 142.

³ Bk. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 140, vd; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 94; Bu konuda Ahmet Tahir Dayhan tarafından kaleme alınan ve sahasında oldukça detaylı bir araştırma olarak dikkati çeken “*Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*” isimli doktora tezi incelenebilir.

⁴ Bk. *Mecelletü’s-Şerîa ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye*, Kuveyt 1427/2006, XXI/66, ss. 20-83.

I. Telkinin Tarifi ve Ortaya Çıkışı

Telkin, lügatte, sözü başkasına anlatma, kavratma gayretidir.⁵ Hadis usûlü istilahında ise bir râviye/muhaddise, sened veya metin yönünden kendisine ait olmayan hadisi, bizatihi kendisininmiş hissi vererek ona ait olduğuna inandırma faaliyetidir.⁶ Telkin genel anlamda sözlü bir faaliyet olarak algılansa da yazılı olarak da gerçekleşir.⁷ Yani bir muhaddise “Bu senin hadisindir”, “Bunu sen rivâyet ettin” gibi sözler söylemekle yahut onun kitaplarına bazı ilaveler yapmak sûretiyle telkinde bulunulmuştur. Telkine maruz kalan kişi, sonuçta ya karşı çıkıp telkini kabul etmemekte veya farkına varmaksızın “evet” deyip onaylamaktadır. Çalışmamız boyunca kaydedilen gerek telkin türünün örnekleri gerekse telkine maruz kalan muhaddislerin tavırları bu tespitleri teyit etmektedir.

Telkinin hadis rivâyetinde kullanımı, yaklaşık hicri birinci asrın son çeyreğine doğru dikkatleri çekmiş, daha sonraki dönemlerde giderek yaygınlık kazanmıştır.⁸ Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), İbn Sîrîn (ö. 110/728) ve Kâtâde (ö. 117/735) gibi tâbiînden bazı âlimlerin “Bir kimsenin yalan söylemesini istiyorsan ona telkinde bulun”⁹ anlamındaki sözleri, işin seyrini göstermesi bakımından önem arz eder.

Bazı muhaddislerin serzenişlerine bakıldığında, tahrif düşüncesiyle telkinin, hadis uydurmaçılığı gibi, özellikle Irak bölgesinde ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd (ö. 174/790) hakkında denilir ki: “Medine’de rivâyet ettiği hadisler sahihtir. Bağdat’ta rivâyet ettiklerine gelince Bağdatlılar onu ifsat ettiler...”¹⁰ Yine rivâyete göre, Abdullah b. Ziyâd b. Süleyman b. Sem’ân (ö.?) Irak’a gitmiş, oradaki zevata, kitaplarına ulaşma imkanı sağlamış, onlar ise bu kitaplara eklemeler yaparak ona geri vermişler, neticede Abdullah kitaplarındaki hadisleri nakledince kendisine, “yalancı” damgası vurmuşlardır.¹¹ Ebû Damra Enes b. İyâz (ö. 185/801) da Iraklılar’a itimat edip kitaplarını teslim eden muhaddisleri “ahmak” olarak nitelemiştir.¹² Ayrıca yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda Abdân el-Ahvâzî’nin (ö. 306/918) şu tespiti, Iraktaki bu problemin üçüncü asırda da devam ettiğini gösterir: “Bağdatlıları Abdulvahhâb b. Dahhâk’a (ö. 245/859) telkinde bulunurken gördüm, onları bundan men ettim.”¹³

Bütün bu kayıtlara rağmen, telkinin tâbiî dönemiyle birlikte yalnızca Irak bölgesinde vuku bulduğunu söylemek isabetli bir yaklaşım değildir. Doğrusu hadis rivâyetinin var olduğu her bölgede telkine başvuran kimselerin olması muhtemeldir. Ne var ki hadis vaz’ı gibi özellikle tahrif niyetiyle yapılan telkinin daha ziyade

⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, XIII, 390; Âsım Efendi, *Kâmûs*, IV, 752.

⁶ Bk. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 77; Suyûtî, *Tedrib*, s. 224; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 402; Âşıkkutlu, “Telkin”, *DİA*, XL, 406.

⁷ Telkinin yazılı ve sözlü ayrımı için bk. İmân Ali, “et-Telkîn fî Rivâyeti’l-Ehâdis”, s. 25, 26.

⁸ Bu husustaki bazı tespit ve kullanımlar için ayrıca bk. İmân Ali, “et-Telkîn fî Rivâyeti’l-Ehâdis”, s. 32-34.

⁹ Bu sözün İbn Sîrîn, Kâtâde ve diğer bazı âlimlere nispeti için bk. İbn Adî, I, 31, 32.

¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XVII, 99; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, III, 360.

¹¹ İbn Adî, *Kâmil*, IV, 125; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimâşk*, XXVIII, 272.

¹² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I, 238.

¹³ İbn Adî, *Kâmil*, I, 32.

Irak bölgesinde revaç bulduğunu belirtmek yanlış olmaz. Makalemize konu olan râvilerin biyografileri incelendiğinde de bu durum anlaşılacaktır.

II. Tahrif Bağlamında Telkin-Zabt İlişkisi

Telkin sözlü, ya da yazılı olarak yapılabileceğine göre, onun zabtla ilişkisini bu iki yönden ele almak icap eder. Zabt girişte ifade ettiğimiz üzere, zabt-ı sadr ve zabt-ı kitap olmak üzere iki boyutludur. Dolayısıyla sözlü telkin, daha çok zabt-ı sadr ile ilgilidir. Yani râvinin ezberinde bulunan rivâyetleri taşıyıcıdır. Yazılı telkin ise zabt-ı kitaba, yani râviye ait yazılı malzemeyi taşıyıcıdır. Ayrıca yazılı ve sözlü telkinin bir arada bulunması mümkündür. Şöyle ki, “Bunlar senin hadislerindir” deyip tahrif edilen malzemenin hocaya okunması durumunda, tabii olarak yazılı ve sözlü anlatımın birliktelik arz ettiği görülür.¹⁴ Böylece aynı kişi üzerinde aynı anda her iki telkin vuku bulabilir.

Diğer taraftan telkinden bahsedildiğinde, her hâlükârda bir tahrifin akla gelmesi kaçınılmazdır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi söz konusu tahrifin gerçek faili, genellikle doğrudan hadisî râvisi değil, onu denemeye veya istismara çalışanlardır.

III. Telkinde Bulunma ve Telkin Kabul Sebepleri

A. Telkinde Bulunma Sebepleri

Hadis nakleden bir râviye telkinde bulunmak, o kimseyi naklettiği rivâyet konusunda yanlışlığa düşürmek, birileri tarafından niçin istenmiştir? Hele hele telkinde bulunanların bir kesimi, ilim ehli kimseler ise buna şaşırılmamak elde değildir.

Kaynaklar tetkik edildiğinde işin tabii ve beşerî sebeplerinin var olduğu anlaşılır. Nitekim muhtelif sâiklerle hadisleri tahrif etme veya hadis uydurma niyetiyle telkine başvurulduğu gibi, telkin yoluyla râvilerin hıfz ve zabt vasfı da denenmiştir. Buna göre telkinde bulunmanın tahrif niyeti ve tenkit metodu olmak üzere biri olumlu diğeri olumsuz iki sebebi karşımıza çıkmaktadır. Fakat hususiyetle biz bu çalışmada zabt bağlamında olayın tahrif/uydurma yönü üzerinde durduğumuzu bir kere daha vurgulayalım.

1. Râvinin Hıfz ve Zabt Vasfını Deneme Düşüncesi

Bir râvinin güvenilir oluşunu belirleyen unsurlardan biri, o râvinin hıfz ve zabt gücüdür. Hıfz ve zabt konusunda râviler arasında tabii olarak farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıkları tespit için yollarından biri, ilgili râviye telkinde bulunarak onu bir nevi imtihana tabii tutmaktır. Mûsa b. Dînâr el-Mekkî'nin (ö.?) zabtının denenmesi, konumuzun anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Kûfe kadısı Hafis b. Gıyâs (ö. 195/810) ile Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Mûsa b. Dînâr el-Mekkî'nin (ö.?)

¹⁴ Muhtemel bir örnek için bk. Râmezhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, s. 398, 399; Zehebî, *Mîzân*, III, 645, 646.

yanına varırlar; orada Ebû Şeyh Cârîye b. Herem de vardır. Hafs, Mûsa b. Dînâr'ı imtihan etmek için, sana: "Âişe bint. Talha, Âişe'den şöyle rivâyette bulundu! Sana el-Kâsım b. Muhammed, Âişe'den şöyle rivâyet etti! Sana Saîd b. Cübeyr, İbn Abbâs'tan şunları rivâyet etti, değil mi?" diyerek Mûsa'ya işitmediği hadisleri işitmiş gibi kabul ettirir. Hatta oradaki Ebû Şeyh bundan habersiz bir şekilde hadisleri yazmaktadır. Yazmayı bitirince Hafs, Ebû Şeyh'in yazdıklarını alır, imha eder ve gerçeği açıklar.¹⁵

Zayıf râviler gibi sikaların da telkine maruz kaldığı vakidir. Muhaddisler, hadis rivâyetinde uzman kimseleri dahi imtihan etmekten geri durmamışlardır. Hammâd b. Seleme, Sâbit el-Bünânî'yi (ö. 127/744) bu maksatla denemiştir. Hammâd der ki:

Sâbit'in hadisini maklub hale getirip ona ikrar ettirmeye çalışıyordum: Enes b. Mâlik'in hadisi için,

"- Bunu sana Abdurrahman b. Ebî Leyla nasıl tahdis etti?" deyince O:

"- Hayır, onu bana Enes tahdis etti" dedi. Abdurrahman'ın hadisi için de:

"- Bunu sana Enes nasıl tahdis etti?" dedim. O da:

"- Hayır, bunu bana Abdurrahman tahdis etti" diye cevap verdi.¹⁶

Buhârî'nin (ö. 256/869) de benzer şekilde fakat çok daha acımasızca denediği telkin olayı meşhurdur. Bağdatlılar tarafından yüz kadar hadisin sened ve metinleri birbirine karıştırılarak kendisine arz edilmiş ancak Buhârî onların takdirini kazanacak tarzda hepsini bir bir düzeltip tashih etmiştir.¹⁷

Ne var ki bu tür ilmî amaçlı denemeler, her zaman anlayışla karşılanmıyor, deneyenler ile deneneler arasında bazen husûmete varan problemleri beraberinde getirebiliyordu. Muhammed b. Aclân'ın (ö. 148/765) Melîh b. Vekî', Hafs b. Gıyâs ve Yûsuf b. Hâlid isimli talebeleri tarafından telkine maruz kaldığını bildiren kayıt konumuzla alakalı ilginç bir örnektir. Şöyle ki, bunlar, hocaları Muhammed b. Aclân'ın bazı hadislerini kalb edip ona arz ederler. Başlangıçta böyle bir telkini fark edemeyen hoca, kitabın sonuna geldiğinde durumu anlar ve gerekli düzeltmeleri yapar. Kendisini yanıltıp hataya düşürmek isteyen talebelerine de: "Şayet benim ayıp ve kusurlarımı ortaya çıkarmak için bunu yaptıysanız, dininizin, dünyanızın ve ilminizin hayrını görmeyesiniz" diye beddua eder.¹⁸

Aynı şekilde Yahya b. Maîn, Fadl b. Dükeyn'i (ö. 218/833) otuz kadar hadis arasına ilavelerde bulunarak denemeye kalkışmış, ancak bunu fark eden Fadl b. Dükeyn, Yahya b. Maîn'i tekmeleyerek huzurundan kovmuştur.¹⁹

¹⁵ Zehebî, *Mîzân*, I, 385, 386; İbn Hacer, *Lisân*, II, 91.

¹⁶ Hatîb, *el-Câmi' li Âhlâki'r-Râvî*, I, 135; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 328.

¹⁷ Bk. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 48; Suyûtî, *Tedrib*, s. 193.

¹⁸ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, s. 398, 399; Zehebî, *Mîzân*, III, 645, 646.

¹⁹ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XII, 353, 354; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII, 210, 211.

2. Hadis Uydurma Niyeti

Hadis uydurma niyeti, râvilere telkinde bulunmanın başlıca sebeplerindedir. Bir muhaddisi istismara kalkışıp gerek sözlü, gerekse yazılı olarak telkinde bulunanlar, daha çok onun kâtibi, oğlu, arkadaşı, komşusu gibi yakın çevresindeki kimselerdi.

Bazılarını doğrudan hadis uydurmaya sevk eden amiller, telkinde bulunanlar için de geçerliydi. İslâm düşmanlığı ve mezhep taassubu yanında ciddiyetsizlik, kıskançlık ve çekememezlik gibi beşerî zaafılar sebebiyle telkin yoluyla hadis uydurulabilmekteydi.

Meşhur bir muhaddisi istismar ederek özellikle yazılı telkin yoluyla hadisler arasına uydurma metinler ilave edenlerden biri, Maniheist²⁰ görüşlere inanan ve bir zındık olarak tanıtılan Abdülkerîm b. Ebi'l-Avca [Arca] (ö. 160/776)'dır.²¹ Onun, muteber bir muhaddis olan üvey babası Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) kitaplarında kasıtlı olarak tahriflerde bulunduğu söylenir.²² Bir zındığı bu tür faaliyetlere sevk eden amil İslâm düşmanlığından başka bir şey olmasa gerektir. Nitekim o, zındıklığı sebebiyle öldürüleceğini anladığında dört bin kadar hadis uydurduğunu iddia etmiştir.²³

Din düşmanlığı yanında mezhep taassubu sebebiyle de telkinde bulunmuş, bu yolla da hadisler uydurulmuştur. Başlangıçta siyâsî bir fırka olarak ortaya çıkan daha sonra itikâdî bir mezhep halini alan Şia'nın, Hz. Ali hakkındaki fikirlerini teyit etmek için bazı hadisler uydurduğu malumdur.²⁴ Bu hadislerden bir kısmının telkin yoluyla uydurulduğu anlaşılmaktadır. Mesela Hz. Ali'nin faziletine dair mevzu hadislerin Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) gibi güvenilir bir muhaddisin kitaplarında bulunması, onun kitaplarına sağlığında ilaveler yapan Râfîzî yeğeni eliyle gerçekleşmiştir.²⁵ Ma'mer'in doğrudan telkin kabul ettiğine dair bir kayıt bulamasak da, henüz hayatta iken kitaplarına yapılan böyle bir müdahale bir telkin türü olarak (yazılı) karşımıza çıkmaktadır.

Amelî mezheplerin görüşlerini teyit etmek üzere de telkine başvurulmuş, zaman zaman kendi mezhebî fikirlerini desteklemek için otorite sayılan bir muhaddisten telkin yoluyla delil istenmiştir.²⁶ Kaynaklarda, Abdurrahman b. Ebi'z-

²⁰ Mecûsiliğin bir mezhebi görünümündeki Maniheizm'in, aydınlıkla karanlık arasındaki mutlak bir dualizm esasına dayandığı anlaşılmaktadır (Bk. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 104, 105). Bu ekolün temel hedefi, insanın yaratılış öncesi mitolojik dönemde karanlık güçlerin mütecevaz atakları sonucu aydınlık ve karanlık arasında meydana gelen savaşta, karanlığın eline tutsak düşen ve hali hazırdaki canlı cansız her varlıkta az ya da çok mevcut olan aydınlık ruhları kurtarmak ve onları bir temizleme operasyonundan sonra kendi asıl vatanları olan nur âlemine geri götürmektir. Detaylı bilgi için bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 245, 246.

²¹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 163; Vajda, G. "İbn Abi'l-Awdjâ", *EI*, III, 682; Kandemir, "Abdülkerîm b. Ebü'l-Avca", *DİA*, I, 250.

²² İbn Adî, *Kâmil*, II, 260; Zehebî, *Mizân*, I, 593.

²³ Zehebî, *Mizân*, II, 644; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 51.

²⁴ Bk. Ebü Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, s. 92, 93; Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s. 32, vd.

²⁵ Zehebî, *Mizân*, I, 82; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 260; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 11.

²⁶ İlgili örnek için bk. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III, 100; Hatîb, *Kifâye*, I, 439.

Zinâd'ın (ö. 174/790) Medine'de rivâyet ettiklerinin sahih olduğu, Bağdât'ta rivâyet ettiklerinin ise ifsat edildiği belirtilirken, bunun sebebi olarak Bağdatlılar'ın kendi fakihlerinin görüşleri doğrultusunda ona telkinde buldukları kaydedilir.²⁷

Husûmet ve çekememezlik gibi beşerî zaaflar da telkin sebebi olmuştur. İbn Hibbân (ö. 354/965), Leys b. Sa'd'ın kâtibi Abdullah b. Sâlih (ö. 222/836) hakkında İbn Huzeyme'den (ö. 311/923) naklen şu bilgilere yer vermektedir:

"Bu kâtibin bir komşusu ile arasında husumet vardı. Bu komşu, Abdullah b. Sâlih adına hadis uydururdu. Abdullah'ın yazısına benzer yazıyla hadisler yazar, bunları Abdullah'ın evinde kitaplarının bulunduğu yere atardı. Abdullah b. Sâlih de bu rivâyetleri kendisinin zannederek naklelerdi. Dolayısıyla onun rivâyetleri arasında bazı münker haberler mevcuttur."²⁸

Öte yandan işin ciddiyetinin farkında olmayan laubali kimseler, sahip oldukları bazı imkânları, belki gafletleri sebebiyle gelişi güzel istismar etmişlerdir. Nitekim bir muhaddisin oğlu olduğu halde babasından hakkıyla istifade edememe napsizliği bir yana, onun zaaflarını kullanarak hadislerini telkin yoluyla tahrif etme bahtsızlığına düşen kimseler olmuştur. İbn Adî'nin (ö. 365/975), Hasan b. Muhammed b. Bahrem (ö.?) hakkındaki ifadeleri bu durumu teyit etmektedir:

"Biz ondan hadis yazdık, fakat ulemânın onun zayıf olduğunda ittifak ettiğini gördük. Kendisine ait olmayan münker hadisler naklelerdi. Şaşı bir oğlu vardı, Bağdatlılar onun babasına telkinde bulunduğunu söylemişlerdir."²⁹

Ayrıca genel olarak "sadûk" diye değerlendirilen Kays b. Rebî' el-Esedî'nin (ö. 165/781) yaşlandığında (ve muhtemelen aynı zamanda kaza-fetva işleriyle meşgul olup rivâyete yoğunlaşmaması sebebiyle)³⁰ hâfızasının değiştiğini, bu zaaflarını kullanan oğlunun, babasının hadislerine sokuşturmada bulunduğunu, onun da bunları kendi hadisiymiş gibi naklettiğini belirten kayıtlar konumuza misal gösterilecek tenkitlerdendir.³¹

Bütün bu örneklemelerden sonra yazılı telkinle ilgili olarak şu soru akla gelebilir. "Bir metni tahrif etmek veya o metne ilavelerde bulunmak telkinin tarifine uygunluk arz eder mi?" Doğrusu bu soru, bağlamsız ve bağımsız olarak ortaya atıldığında, müspet cevabı hak etmeyebilir. Ancak bir muhaddisin/râvinin, kendisine ait olmayan bir faaliyeti kendi faaliyetimiş gibi kabullenebilmiş olması, yani yazılı da olsa başkasının tahrif ve ilavelerini, bilmeyerek kendi hadisi gibi rahatlıkla nakletmesi, meseleye telkin gözüyle bakmamızı sağlamaktadır. Ayrıca söz konusu muhaddisin, işin farkına vararak benzer hataya düşmeyip tepki gösterdiğini de farz edersek ki, böyle zamanlar da olmuştur, o vakit gösterilen tepki, kabul edilmeyen telkine benzemektedir. Bununla birlikte ilgili hadis, kabul veya reddedilse de sonuçta hadisin asıl râvisine, kendisine ait olmayan yazılı malzeme, dayatılmaya çalı-

²⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 229; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVII, 99.

²⁸ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 40.

²⁹ İbn Adî, *Kâmil*, II, 343; Zehebî, *Mizân*, I, 522.

³⁰ Bk. Zehebî, *Mizân*, III, 396.

³¹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 392.

şılmıştır. İşte bu yönüyle meseleyi, (yazılı) telkin olarak değerlendirmekteyiz. Böylece bilinen telkinin tarifinin sınırları biraz daha genişlemiş olmaktadır.

Buraya kadar hadislerin telkin yoluyla tahrif edilmesinin teorik boyutunu ortaya koymaya çalıştık. Râvilere telkinde bulunmak sûretiyle uydurulan bazı rivâyet örneklerini, makalemizin son konu başlığı altında serdetmeye çalışacağız.

B. Zabt Problemi Bağlamında Râvinin Telkin Kabul Sebepleri

Telkine maruz kalan râvinin onu kabul etmesi çoğunlukla zabt ve itkânındaki bozukluktan kaynaklanır. Söz konusu bozukluk, râvinin yaşlanması, gözlerini kaybetmesi, çeşitli sebeplerle kitabına bakmaksızın hıfzından rivâyet etmesi veya dayandığı asıl nüshasını koruyamaması yahut aşırı gâfil ve kapılgan olması gibi tabîi veya beşerî şartlar gereği ortaya çıkmıştır. Şimdi bu hususları tetkik edelim.

1. Râvinin Yaşlanması veya Gözlerini Kaybetmesi

Râvinin hâfızasının bozulup zabt problemi yaşamasının sebeplerinden biri, yaşlılık, diğeri ise körlüktür.

Öncelikle yaşlılığı ele alacak olursak, genç ve zinde bir hâfızaya sahip olan hadis râvisi, yaşlandığında tabîi olarak aynı hâfızayı koruyamamış, bu sebeple özellikle istismarcılar tarafından telkine maruz kalıp telkin kabul etmiştir. Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753) bu kimselerdendir. Ömrünün sonunda hıfzı zayıflamış, telkine maruz kalmış ve telkin kabul etmiştir.³² Hişâm b. Ammâr b. Nusayr (ö. 245/859) hakkındaki değerlendirmelerde; “Hadiste otorite idi”, “Benzeri görülmemiştir”, “Saduktur” ifadeleri yanında “Yaşlandı ve telkine maruz kaldı” gibi ifadeler de mevcuttur.³³ Tâbiînin son tabakasından Hâlid b. Tahmân (ö.?) için şöyle denilmiştir: “Ölümünden on yıl önce ihtilat etti. Bundan önce sika idi. İhtilattaki problemi, ona arzedilen her rivâyeti okurdu. (telkin kabul ederdi)”³⁴

Ahir ömürlerinde telkin kabul eden diğer bazı râviler, Simâk b. Harb (ö. 123/741),³⁵ Ubeyd b. Hişâm (ö.?)³⁶ ve Osman b. el-Heysen (ö. 220/835)’dir.³⁷

Kitabına itimat ederek hadis rivâyet etme alışkanlığı olan bir râvinin gözlerini kaybetmesi de, onu zabt yönünden olumsuz bir şekilde etkilemiş, bu haliyle hadis rivâyet eden râvinin hadislerine telkin yoluyla ilavelerde bulunulmuştur. Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî’nin (ö. 307/919), Yahya b. Muhammed b. Abbâd b. Hâni (ö.?) hakkındaki: “Hadislerinde münker ve hatalı rivâyetler vardır. Edindiğim bilgiye göre gözlerini kaybetmiş ve telkine maruz kalmıştır”³⁸ ifadeleri, söz konusu durumu teyit etmektedir. İbn Ebî Hâtim de, babasından naklen İshak b. Muhammed b.

³² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 132.

³³ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXX, 248.

³⁴ Zehebî, *Mizân*, I, 632.

³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, II, 430.

³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 52; İbnü’l-Keyyâl, *Kevâkibü’n-Neyyirât*, I, 487.

³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VI, 172.

³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VI, 173.

İsmail el-Fervî'yle (ö. 226/840) ilgili benzer değerlendirmelere yer verir: "Sadûk idi fakat gözlerini kaybetti bu sebeple bazen telkine maruz kalırdı, kitapları sahihtir."³⁹

Bir râvinin yaşlılık veya körlük sebebiyle telkine maruz kalması, birbirinden bağımsız zamanlarda vuku bulabileceği gibi eş zamanlı da olabilir. Sözgelimi, Süveyd b. Saîd (ö. 240/854) ahir ömründe gözlerini kaybetmiş ve bu sebeple ona, kendisine ait olmayan bir kısım hadisler telkin edilmiştir. Ancak âma olmadan önce ondan hadis dinleyen kimsenin hadisi, hasen olarak değerlendirilmiştir."⁴⁰

2. Râvinin Kitaplarıyla İlgili Problemlere Maruz Kalması

Râvinin kitaplarıyla ilgili problemlere maruz kalması denilince onun kitaplarını tahrif edilmekten koruyamaması, kitaplarının kaybolması veya başka bir memlekete göç etmesi sebebiyle kitaplarından uzak kalması, hatta başkasının kendi adına oluşturduğu nüshadan rivâyette bulunması gibi hususlar anlaşılır.

Giriş kısmında belirttiğimiz üzere bir râvinin/şeyhin kitabını tahriften koruması, onun zabt-ı kitap vasfıyla yakından ilgilidir. Hadis yazdıkları malzemenin/nüshanın ehil olmayanların veya kötü niyetli kimselerin eline geçmesine mani olacak hassasiyeti gösteremeyenler, zabt-ı kitap açısından mecrûh birer râvi olarak kayda geçmişlerdir. Mesela bir kısım münekkitler, Ali b. Âsım b. Suhayb'ı (ö. 201/816) tanıtırken, onun hıfzının kötü olduğunu ve kâtipleri tarafından adına yazılan şeyleri ayıklayıp tashih etme dirâyetinden yoksun olduğunu söylemişlerdir.⁴¹ İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) Hasan b. Dînâr'ı (ö.?) şöyle tenkit etmiştir: "Hasan b. Dînâr, Kaderî anlayışa sahipti. Kitaplarını insanlara verir; elinden çıkarır, sonra o kitaplardan rivâyette bulunurdu. Aynı zamanda hadisleri ezbere bilmezdi."⁴² Hârice b. Mus'ab b. Hârice (ö.168/784) hakkındaki şu değerlendirme de meseleyi izah sadedinden zikredilebilir: "Zayıftır, kitaplarını Gıyâs b. İbrahim'e emanet olarak bıraktı, Gıyâs onları ifsat etti."⁴³

Öte yandan ilim için seyahat edip hadis yazan bazı muhaddisler, yazdıkları malzemeleri kaybedince, ezberden veya başkalarının kitaplarından hadis rivâyetine kalkışmışlar, aynı zamanda özellikle de telkine maruz kalmışlar ve hadis rivâyetinde ciddi hatalara düşmüşlerdir. Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790) bu bahtsızlığı yaşayan râvilerdendir. Ona yöneltilen tenkitlerden biri şöyledir: "Kitapları yanmıştı. Uydurma bile olsa bir hadis getirildiğinde, onu kendi hadisiymiş gibi rivâyet ederdi."⁴⁴ Muhammed b. Câbir es-Suhaymî (ö. 170/786?) de İbn Lehîa'ya benzer

³⁹ İbn Ebî Hâtım sözlerini şöyle tamamlar: "Babamın ve Ebû Zür'a'nın kitaplarının kaynağı odur. Babam ve Ebû Zür'a ondan rivâyette bulunmuştur." Bk. *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 233.

⁴⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 229.

⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 217.

⁴² Zehebî, *Mizân*, I, 489.

⁴³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 49.

⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 244.

akibeti yaşamış bu sebeple hakkında şu kayıtlara yer verilmiştir: “Ömrünün sonlarına doğru kitaplarını kaybetti, hıfzı bozuldu ve telkin kabul etmeye başladı.”⁴⁵

Bununla birlikte bir kısım muhaddislerin, kendi hadislerini ihtiva eden fakat başkasının oluşturduğu bir nüshadan rivâyette bulunduğu görülmekteydi. Ancak hadisi nakleden şeyh hâfız ve mutkin değilse, rivâyet esnasında bir kısım hatalar yapabiliirdi. Sözelimi, kimi talebeler, ilgili nüshaya, şeyhe ait olmayan rivâyetler sokuştururlardı. Şeyh buna dikkat etmediğinde, tabiatıyla telkine maruz kalarak kendisine ait olmayan hadisi, kendi hadisiymiş gibi nakleder, neticede bu durum cerh edilmesine sebep olurdu.⁴⁶ Ebû Avâne el-Vâsıtî (ö. 176/792) der ki: “Ebân b. Ebî Ayyâş el-Basrî’ye (ö. 138/755) kendisinin hadislerini ihtiva eden bir kitap getirdim. Hâlbuki kitabın son kısmında Vâsıtî bir şahsın hadisi vardı. O bütün hadisleri kendi hadisiymiş gibi bana rivâyet etti.”⁴⁷

Diğer önemli problem, bir muhaddisin başka memlekete göç etmesiyle gündeme gelmektedir. Şöyle ki, bir hadis bilgini, bir memlekette, sahip olduğu kitabından naklettiği rivâyetleri sağlam bir şekilde aktarır, başka memlekete gittiğinde, kitabı yanında olmadığı için aynı rivâyetleri nakletmeye kalkışınca ciddi hatalara düşebilirdi. Bu tür hatalar telkin sebebiyle de olabiliirdi. Dolayısıyla bir râvinin zabtı, zamanın değişmesi yanında mekânın değişmesiyle de farklılık arz etmekteydi. Yezid b. Harûn’la (ö. 206/821) alakalı şu kayıtlar bize bu hususta açık bir fikir vermektedir: “Yezid’den Vâsıtî şehrinde hadis dinleyen kimsenin rivâyeti, Bağdat’ta dinleyeninkinden daha sahihtir. Zira Vâsıtî’te telkine maruz kalırdı fakat kitabına müracaat ederdi (Yani Vâsıtî’te telkinden kaynaklanan hataları düzeltme imkanı vardı).”⁴⁸ Benzer probleme vurgu yapan ifadelerden biri de Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî’z-Zi’b (ö. 159/775) hakkındadır: “Hicazlıların kendisinden işittiği hadisler sahihtir. Iraklılar da ondan çokça hadis almışlar; zaman zaman da ona telkinde bulunmuşlar, o da telkin kabul etmiştir.”⁴⁹

Yukarıda değindiğimiz gibi, telkine maruz kalma ve telkin kabul etmede gidilen memleketteki itikâdî ve mezhebî farklılıkların da etkili olduğu ayrı bir gerçektir.⁵⁰

3. Râvinin Gâfil Olması

Râvinin gafleti, hadis rivâyetinin gerektirdiği dikkat ve özenden uzak oluşu, rivâyetlerinde hıfz ve itkanla bağdaştırılması mümkün olmayan hallerin sıkça görülmesi demektir.⁵¹ Râvi ve rivâyetler üzerinde çeşitli olumsuz tezahürleri ve sonuçları olan gaflet, aynı zamanda telkin kabul sebeplerinden biridir. Gafleti sebebiyle telkin kabul eden râvilerden biri Yezid b. İyâz (ö. 165/781?)’dir. İbn Maîn’e:

⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIV, 567; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, V, 59.

⁴⁶ Bk. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 77.

⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, II, 295.

⁴⁸ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, II, 606.

⁴⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, II, 619.

⁵⁰ Meseleye yukarıda telkin sebeplerinden “Hadis Uydurma Niyeti” başlığı altında değinilmişti.

⁵¹ Bk. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 50; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 101.

“– Onun durumu nasıldır?” diye sorulmuş, o da şu cevabı vermiştir:

“– Onu ifsat ettiler; hadislerine sokuşturmada bulundular, o da onları rivâ-yet etti. İştittiğini iştmediğinden ayırt edemiyorsa, ondan nasıl hadis yazılabilir?”⁵²

Bir başka râviyle ilgili olarak benzer değerlendirmeyi Ahmed b. Hanbel yapmaktadır. Ona Muhammed b. el-Cerrâh et-Tarsûsî'nin (ö.?) Şube'den naklettiği bazı hadisler sorulduğunda:

“– Bunlar geçersiz ve mevzûdur. Onun elinde kendi adına uydurulmuş ha-disler gördüm. Hadisin ne olduğundan bîhaberdi” diye mukabelede bulunmuştur.⁵³

Bir râvinin gafletten uzak kalıp, zabt vasfını koruması için daima hadis il-miyle ve hadisleri müzakereyle meşgul olması gerekir. Aksi halde zabtına hanel gelmesi, arızî de olsa gaflete maruz kalması, dolayısıyla telkin kabul edip bazı ya-nılığılara düşmesi mümkündür. Bu sebeple Alkame b. Kays (ö. 162/778) “Hadisi müzakere ediniz! Çünkü hadisin hayatı onu okuyup tekrarlamaktır” demiştir.⁵⁴

Kaynaklarda, bazı muhaddislerin meslek olarak kaza ve fetva işleriyle uğra-şıp, hadis müzakeresinde zafiyet göstermeleri sebebiyle zabt problemi yaşadıklarına, neticede telkine maruz kalıp hataya düştüklerine dikkat çekilir. Kays b. Rebî' el-Esedî (ö. 165/781),⁵⁵ İbn Ebî Leylâ (ö. 149/766)⁵⁶ ve Şerîk b. Abdillâh (ö. 177/793)⁵⁷ gibi kadılık görevi yapmış zevat, bu durumun örnekleri olarak zikredi-lebilir.⁵⁸

Bazıları da hadislerini müzakere etmek yerine daha çok ibadetle meşgul ol-muşlar, aldıkları hadisleri iyi bellememişler, telkin kabul edip rivâyette hata yapmışlardır. İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a'ya; Muhammed b. Muaviye en-Neysâbü'rî'yi (ö. 229/843) sormuş, o da şu cevabı vermiştir:

“– Sâlih bir şeyhdi, ne var ki telkine maruz kaldığında telkin kabul ederdi. Kendisine ne zaman ‘Bu senin hadisindir’ denilse, onu tahdis ederdi.”⁵⁹

Yine telkin kabul ettiği belirtilen Abdullah b. Ziyâd b. Sem'ân (ö.?) hakkında-ki Evzâî'nin şu sözleri konumuzla ilgili gerçeğe vurgu yapmaktadır: “İbn Sem'ân ilim ehli değildi, ancak namaz ehliydi.”⁶⁰

Bunun yanında telkin kabul ettiği anlaşılan Rişdîn b. Sa'd'ın (ö. 188/803) sâlih ve âbid bir kimse olarak kayıtlara geçmesi, hadis rivâyetindeki ehliyeti için yeterli olmamıştır. Hakkındaki değerlendirmelerden bir kısmı şöyledir:

“Ona arzedilen şeyi dikkatle tetkik etmeksizin (hadis diye) okurdu.”⁶¹ “Sâlih ve âbid fakat kötü hâfızalı ve güvenilmez biriydi.”⁶² “Dininde sâlih bir kimseydi,

⁵² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 222.

⁵³ İbn Hacer, *Lisân*, V, 100.

⁵⁴ Hâkim, *Ma'rife*, s. 141.

⁵⁵ Zehebî, *Mîzân*, III, 396.

⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII, 323.

⁵⁷ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, I, 119.

⁵⁸ Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 396.

⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 296.

⁶⁰ İbn Adî, *Kâmil*, IV, 125, 126; Zehebî, *Mîzân*, II, 423, 424.

⁶¹ Zehebî, *Mîzân*, II, 49.

salahında ve faziletinde bir şüphe yoktu, yalnız sâlihlerin (ilim hususundaki) gafleti onu kaplamıştı, neticede hadis rivâyetinde ihtilata düşer olmuştur.”⁶³

IV. Telkinin Sebep Olduğu Bazı Tahrifler ya da Uydurma Rivâyetler

Bir muhaddisi istismara kalkışıp gerek sözlü gerekse yazılı olarak telkinde bulunanlar, daha çok o muhaddisin kâtibi, oğlu, arkadaşı, komşusu gibi yakın çevresindeki kimselerdi. Nitekim hadis uydurma yollarından birinin de bu tür yakınlık sebebiyle telkin vasıtasıyla gerçekleştiğine dikkat çeken İbn Hibbân (ö. 354/965), “Kötü bir oğul ya da kötü bir kâtip tarafından imtihan olunanlar” diye kaydettiği ifadelerinin ardından konuyla ilgili şu tespitlere yer vermektedir:

“Bunlar, bir şeyh (muhaddis) adına hadis uydururlar. Şeyh ise onlardan bir zarar geleceğini düşünmez. Onlar uydurduklarını şeyhe okurlar ve ‘Bu senin hadisindir’ derler. O da, bu hadisi rivâyet eder. Aslında şeyh sika bir kimsedir; fakat sahih haberleriyle mevzu olanları birbirine karıştırdığı için, artık onun hadislerini ne delil olarak kabul etmek ne de ondan rivâyette bulunmak uygundur.”⁶⁴

Benzer tenkitleri birçok münekkitten de duymaktayız. Ebû Zür’a er-Râzî (ö. 264/877), Muhammed b. Eyyûb b. Süveyd (ö.?) hakkında “Onun, babasının kitabına taze mürekkeple yazılmış uydurma hadisler sokuşturduğunu gördüm” derken,⁶⁵ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) de Hâlid b. Necîh (ö.?) isimli râvinin, yakın arkadaşı İbn Ebî Meryem ile Leys b. Sa’d’ın kâtibi Ebû Sâlih’in kitaplarına, uydurduğu bazı hadisleri ilave ettiğini söylemiştir.⁶⁶ İbn Hacer (ö. 852/1448), Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûnus’la (ö.?) ilgili olarak, “Onun bir oğlu vardı, hadislerine ilavelerde bulunurdu” kaydına yer verir.⁶⁷ Yine Abdurrazzâk b. Hemmâm (ö. 211/826), yeğeni (erkek veya kız kardeşinin oğlu) Ahmed b. Abdillâh (ö.?) ile başı derde girmiştir. Bu hususta İbn Hibbân’ın tespitleri şöyledir:

“Ahmed b. Abdillâh, Abdurrazzâk’ın hadislerine ilavelerde bulunurdu. Abdurrazzâk’ın hadisleri arasındaki münker rivâyetlerde Ahmed b. Abdillâh’ın eli vardır; bunları o sokuşturmuştur.”⁶⁸

İmam Mâlik (ö. 179/795) de bütün bu endişeler sebebiyle olacak ki:

“– Bazı kitaplar (yazılı rivâyetler) gösterip bu hadisleri dinlemişimdir diyen sika bir kimseden hadis alınır mı?” şeklindeki soruya şu cevabı vermiştir.

“– Hayır, böylesinden alınmaz. Çünkü geceleyin, ondan habersizce kitaplarına bazı şeylerin ilave edilmiş olmasından korkarım.”⁶⁹

Diğer taraftan hadisler arasına telkin yoluyla sokuşturulmuş bazı metinlerin bulunduğunu gösteren bir kısım müşahhas örnekler de kaynaklarda zikredilmek-

→

⁶² Zehebî, *Mizân*, II, 49.

⁶³ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, II, 165; *Takrîb*, s. 149.

⁶⁴ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 77; Krş. Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, s. 258.

⁶⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 300; İbn Hacer, *Lisân*, V, 87.

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, III, 355.

⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, V, 348.

⁶⁸ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 142; Zehebî, *Mizân*, I, 109.

⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, II, 27; Hatîb, *Kifâye*, II, 83.

tedir. Nitekim birçok kaynakta, Ahmed b. el-Ezher (ö. 261/874) isimli râvinin Abdurrazzak tarîkiyle Ma'mer'den Hz. Ali'nin faziletine dair naklettiği hadislerin uydurma olduğuna vurgu yapılmış, ancak bunun asıl sorumlusunun Ma'mer'in Râfîzî olan yeğeni olduğu belirtilmiştir.⁷⁰ Bu işin bizzat Ma'mer'in sağlığında yapıldığını dolayısıyla yazılı bir telkinden bahsedilebileceğini yukarıda "Hadis Uydurma Niyeti" başlığı altında ifade etmiştik. İlâve edilen rivâyetlerden birine göre, güya Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin yüzüne bakıp ona şöyle demiştir: "*Sen hem dünyada hem de ahirette seyyidsin, seni seven beni sevmiş olur, beni seven Allah'ı sevmiş olur. Senin düşmanın benim düşmanımdır, benim düşmanım Allah'ın düşmanıdır. Benden sonra sana buğz edene yazıklar olsun!*"⁷¹

Doğrusu Ma'mer b. Râşid'e isnad edilen bu rivâyeti gerek onun *Câmî*'inde gerekse Abdurrezzâk'ın *Musanef*'inde bulabilmiş değiliz. Muhtemelen vaktiyle ona ait olduğu bilinen diğer yazılı malzemeler arasında olsa gerektir. Öte yandan hadisi Hâkim *Müstedrek*'inde zikretmekte, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun sahih bir rivâyet olarak değerlendirmektedir. Zehebî ise bu değerlendirmeye katılmamakta, hadisin uydurmaya yakın münker bir rivâyet olduğuna dikkat çekmektedir.⁷² Ayrıca Elbânî yukarıda zikrettiğimiz Mamer'in Râfîzî yeğeniyle ilgili bağlantılara da yer vererek hadisi uydurma (mevzu) diye kaydetmektedir.⁷³

Meşhur bir muhaddisi istismar ederek yazılı telkin yoluyla hadisler arasına eklemelerde bulunanlardan biri de çokça hadis uyduran ve aynı zamanda bir zındık olarak tanıtılan Abdülkerîm b. Ebi'l-Avca [Arca] (ö. 160/776)'dır. Bu kişinin Maniheizt görüşlere inandığını ve üvey babası Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) kitaplarında kasıtlı olarak tahriflerde bulunduğunu daha önce belirtmiştik.⁷⁴ İbn Ebi'l-Avcâ'nın müdahale ettiği söylenen rivâyetlerden biri Hammâd tarîkiyle şöyle nakledilmektedir: Rasûlüllah (s.a) "*Rabbi dağa tecelli edince onu paramparça etti*"⁷⁵ âyetini okuduktan sonra şöyle buyurmuştur: "*Allah serçe parmağının ucunu çıkardı ve başparmağına vurdu, dağ yerle bir oldu.*" Hammâd (güya bu hadisi alırken) hocası Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744)'ye:

"- Böyle hadisleri rivâyet eder misin?" deyince Sâbit, elini Hammâd'ın göğsüne vurarak şu cevabı verir:

"- Bunu Enes söylüyor, Hz. Peygamber söylüyor da, ben mi gizleyeyim?"⁷⁶

İbn Adî (ö. 365/975) ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) tenkit ettiği bu rivâyet daha sonra mevzûâta dair eser veren bazı müellifler tarafından savunulmuş, sahih olduğu ispata çalışılmıştır. Mesela Suyûtî'ye (ö. 911/1505) göre hadisin infirad ettiği râvi (Hammâd) sika bir imamdır ve hadisi Tirmizî "hasen sahih,"⁷⁷

⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 260; Zehebî, *Mîzân*, I, 82; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 11.

⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 259, 260; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-Şeria*, I, 398.

⁷² Hâkim, *Müstedrek*, III, 148, 149.

⁷³ Elbânî, *Silsile*, X, 522, vd.

⁷⁴ İlgili kayıtlara yukarıda "Hadis Uydurma Niyeti" başlığı altında yer verilmişti.

⁷⁵ A'râf (7), 143.

⁷⁶ Bk. İbn Adî, *Kâmil*, II, 260; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 122.

⁷⁷ Tirmizî *Sünen*'inin ilgili babında iki rivâyet getirmiş birini "hasen garîb sahîh", diğerini sadece "hasen" diye değerlendirmiştir. Bk. Tirmizî, *Tefsîr*, 7.

Hâkim “sahih”⁷⁸ diye değerlendirmiş, birçok müellif de eserine almıştır.⁷⁹ Şevkânî (ö. 1250/1834) de bu hususta Suyûtî’yle aynı düşünmekte ve benzer değerlendirmeler yapmaktadır.⁸⁰ Ne var ki Tirmizî ve Hâkim rivâyet ettiği metnin, İbn Adî ve İbnü’l-Cevzî’nin naklettiği metinle birebir örtüşmediği, aralarında yorum ve anlamı etkileyecek kadar farklı lafız ve ilavelerin var olduğu görülmektedir ki, bu durum haklı olarak ilgili hadise sonradan bir başka elin müdahil olduğunu çağrıştırmaktadır.

Abdülkerim b. Ebi’l-Avca tarafından Hammâd’ın kitaplarına sokuşturulduğu iddia edilen bir başka rivâyete göre Hz. Peygamber: “*Rabbimi, üzerinde yeşil bir örtü olduğu halde çok güzel bir genç sûretinde gördüm*”⁸¹ buyurur.

Bu rivâyet, Hammâd tarîkiyle fakat İbn Abbâs’ın (ö. 68/687) sözü olarak şöyle nakledilir: “Muhammed, Rabbini çok güzel bir genç sûretinde gördü. Ayakları altında inciden yapılmış bir perde vardı.”⁸²

Suyûtî, bu ve benzer muhtevaya sahip rivâyetlerin ardından yaptığı yorumda, Allah’ın rüyada görüldüğü düşünülduğünde, bir problemin olmayacağını, normal durumda ise, hocası İbnü’l-Hümâm’ın belirttiği üzere “Allah’a ait hicabın” (hicabu’s-sûre) görülmüş olacağını ifade eder.⁸³ Muhtelif kaynaklardan yaptığı nakillerle bu hususla ilgili hadislerin aşırı derecede problemliliğine vurgu yapan Abdulfettâh Ebû Gudde ise söz konusu rivâyetlerde özellikle Hammâd’ın kitapları üzerinde tahrif yapan üvey oğlu İbn Ebi’l-Avca’nın eli olduğunu kaydeder.⁸⁴

Bütün bu örnekler yazılı metinler arasına sokuşturulmuş rivâyetler olması hasebiyle bir yönüyle yazılı telkin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazen de yazılı bir hadis metni, şifâhen nakledilirken telkine maruz kalınarak yanlış aktarılabilmektedir. Mesela A’meş’den (ö. 147/764) nakledildiğine göre, Kûfe’de bir şeyh şöyle derdi:

Ali b. Ebî Tâlib’den işittiğime göre o şöyle demişti:

“Bir kimse karısını bir mecliste üç talakla boşasa, bu durum bir talak hükümündedir.” A’meş der ki: İnsanlar o vakit bu zata gelir bu hadisi ondan dinlerlerdi. Ben de ona vardım. Kapısını çaldım. Dışarı çıktı. Ona:

“– Bir mecliste üç talakla karısını boşayan kimseyle ilgili Ali b. Ebî Talip’ten işittiğin hadis nasıldır? Bunu Ali’den gerçekten işittin mi? Bana kitabını çıkarır mısın?” dedim.

Adam kitabını çıkardı; kitabında şöyle yazılıydı:

“Bismillahirrahmanirrahim, bu Ali b. Ebî Tâlib’ten işittiğim metindir: Bir kimse karısını bir mecliste üç talakla boşarsa, o kadın bu kimseden bâin talakla boş olur. Bir başkasıyla evlenip ayrılmadıkça ayrıldığı kocasına helal olmaz.”

⁷⁸ Hâkim, *Müstedrek*, I, 77, II, 351, 630.

⁷⁹ Suyûtî, *Leâli*, I, 25, 26; İbn Arrâk, *Tenzihü’s-Şeria*, I, 144, 145.

⁸⁰ Şevkânî, *el-Fevâidü’l-Mecmûa*, s. 446.

⁸¹ İbn Adî, *Kâmil*, II, 260, 261.

⁸² Bk. İbn Adî, *Kâmil*, II, 260, 261.

⁸³ Suyûtî, *Leâli*, I, 30, 31.

⁸⁴ Ali el-Kârî, *Masnû*, s. 102, vd. dipnot, 6.

A'meş der ki, ben o şeyhe:

“– Yazıklar olsun sana! Bu yazılı metin senin rivâyet ettiğin gibi değildir” deyince, Şeyh:

“– Doğru olan bu metindir; ancak beni şu kimseler, bundan başkasını söylemeye zorladılar” dedi.⁸⁵

Bir başka telkin örneğimiz, Berâ b. Âzib'den nakledilen rafu'l-yedeynle (namazda elleri kaldırmakla) ilgili rivâyettir. Mekke'de Berâ hadisini “*Rasûlüllah'ı namaza başlarken (tekbir için) ellerini kaldırdığımı gördüm*” şeklinde Yezîd b. Ebî Ziyâd'dan (ö. 137/754) dinleyen Süfyân b. Uyeyne, aynı hadisi ondan Kûfe'de “*Hz. Peygamber her rekatta ellerini kaldırmıyordu*” şeklindeki ziyade ile dinlemiştir. Buna göre Yezîd'in Kûfe'deki rivâyeti, Mekke'dekine göre her rekatta refu'l-yedeynin olmadığını daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tam bu noktada Kûfeliler'in fikhî anlayışına uygun olan söz konusu ilavede bir taassup eli var mıdır? sorusu akla gelmektedir ki muhtemel cevabı, hadisi dinleyen Süfyân'ın şu sözünde bulmaktayız: “*Yezîd'in bu ilaveyi yapmasını zannederim ona Kûfeliler telkin etmiştir.*”⁸⁶

Yine genel anlamda telkin hususunda Gıyâs b. İbrahim en-Nehaî'den (ö.?) bahsedebiliriz.⁸⁷ Bu kişi, Dâvûd el-Evdî (ö.?) isimli muhaddis ile arkadaşlık kurup ona telkinde bulunmuştur. “*Mehir on dirhemden az olmaz*” sözünü, hadis diye Dâvûd el-Evdî'ye telkin edenin, Gıyâs olduğu ifade edilir.⁸⁸

Şu söz de muhtemelen (yazılı) telkin yoluyla hadisler arasına sokuşturulmuştur: “*Kuşları gece yuvalarında rahatsız etmeyiniz/avlamayınız! Çünkü gece, onlar için güvenli kılınmıştır.*” İbn Ebî Hâtim babasına Abdurrazzâk'ın (ö. 211/826) naklettiği bu hadisin sıhhatini sormuş, o cevaben şöyle demiştir: “*Bu Abdurrazzâk'ın hadisleri arasına ilave edilen bir rivâyettir; uydurma bir hadistir.*”⁸⁹

Telkin yoluyla hadis tahrifinin sadece metinlerde değil, senedlerde de vuku bulduğu görülür. Buna göre mevkûf bir rivâyet merfû, mürsel bir rivâyet mevsûl olarak nakledildiği gibi, râvilerin isnaddaki yerleri de değiştirilebilmiştir. Nitekim Süfyân b. Vekî'in (ö. 247/861) kâtibinin Süfyân'ın hadislerinde bu tür değişiklikler yaptığı söylenir.⁹⁰ Mürsel bir hadisin, telkin vasıtasıyla muttasıl olarak nakledildiğini göstermesi bakımından şu örneği zikredebiliriz. İbn Ebî Hâtim der ki:

“*Babama Hişâm b. Ammâr'ın Hâtim b. İsmail'den onun da Abdurrahman b. Atâ vasıtasıyla Abdülmelik b. Câbir'den naklettiği şu haberi sordum: Rasûlüllah'a soruldu ki:*

⁸⁵ Hatîb, *Kifâye*, I, 446, 447.

⁸⁶ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III, 100; Hatîb, *Kifâye*, I, 439.

⁸⁷ Gıyâs metrûk bir râvi olarak değerlendirilmektedir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII, 57.

⁸⁸ Bk. Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, III, 246.

⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-Hadis*, II, 48. Abdurrazzâk'ın *Musanna'*ında böyle bir hadis tespit edemedik. Diğer taraftan hadisi, Taberânî ve Heysemî Abdurrazzâk'ın bulunmadığı bir tarikle kitaplarına almışlardır. Ayrıca Heysemî hadisin râvilerinden birini “metrûk” olarak değerlendirmiştir. Bk. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*; III, 131; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, IV, 30.

⁹⁰ Zehebî, *Mizân*, II, 173.

“- Hz. Mûsa, Hz. Şuayb ile yaptığı anlaşmada iki süreden hangisini tamamladı?” Hz. Peygamber de:

“- O, ikisini de tamamladı” buyurdu.⁹¹

İbn Ebî Hâtim devamla der ki, babam bu hadisle ilgili olarak bana şunları söyledi:

“Ben önceleri bu hadisi Hişâm b. Ammâr'ın (ö. 245/859) Hâtim'den böyle mürsel olarak naklettiğini asıl nüshasında gördüm. Ancak, sonra ona ahir ömründe Câbir'den naklen (mevsul olarak) rivâyet etmesi için telkinde bulundular da o da bunu kabul etti. Çünkü artık gâfil ve kapılğan hale gelmişti.”⁹²

Görüldüğü üzere henüz erken dönemlerde çeşitli maksatlarla hadis metnlerinde ve bazen de senedlerde telkin yoluyla bir kısım tahriflerde bulunulmuş, ancak mesele, cerh ve ta'dîl uleması tarafından özellikle bir problem olarak ele alınmış, teorik ve pratik boyutlarıyla ve ısrarla gündeme taşınmıştır.

Sonuç

Telkin, bir râviye, sened veya metin yönüyle kendisine ait olmayan hadisi, bizatihi kendisininmiş hissi vererek ona ait olduğuna inandırma gayretidir. Telkin genel anlamda sözlü bir faaliyet olarak algılansa da, yazılı olarak da vuku bulur. Yani bir muhaddise “Bu senin hadisindir”, “Bunu sen rivâyet ettin” gibi sözler söylemekle yahut onun kitaplarına bazı ilaveler yapmak sûretiyle telkinde bulunulmuştur. Durum böyle olunca sözlü telkin, daha ziyade zabt-ı sadırla, yazılı telkin ise zabt-ı kitapla alakalıdır. Diğer taraftan telkine maruz kalan kişi, sonuçta ya karşı çıkıp telkini kabul etmemekte veya farkına varmaksızın “evet” deyip onaylamaktadır.

Bu faaliyet, yaklaşık hicri birinci asrın son çeyreği itibariyle, ilk dönem hadis rivâyet târihi sürecinde râvilerin rivâyetlerini ne derece zabt ettiklerini deneme amacı ve metodu olma yanında, bir kısım muhaddislerin rivâyetlerini tahrif etme aracı olarak da tezahür etmiştir. Çalışmamızın özellikle ön plana çıkardığı nokta ise muhaddislerin/râvilerin zabtı bağlamında telkinden kaynaklanan tahrif problemi- dir. Zira dini tahrif etme düşüncesi veya samimiyetsizlik, birilerini telkine sevk ettiği gibi, bazı itikâdî ve mezhebî fırkalar da kendi fikirlerini teyit etme niyetiyle telkine başvurmuş, böylece hadislerden delil bulma yoluna gitmişlerdir.

Telkin, tabiîn dönemiyle birlikte hususiyle Irak bölgesinde yoğunluk kazanmıştır. Hadis vaz'ının, mezhebî ve siyâsî fırkaların, daha çok Irak bölgesinde neşvü nema bulmasının bunda önemli bir röl oynadığı söylenebilir. Bir muhaddise telkinde bulunanların, genellikle o muhaddisin kâtibi, oğlu, arkadaşı, komşusu gibi yakın çevresinden meydana gelmiş olması da muhaddis üzerinde inandırıcı etki ve pratiklik sağlaması açısından dikkat çekicidir.

⁹¹ Bu rivâyet, Kasas sûresinin 28. ve 29. âyetlerine telmihte bulunmaktadır.

⁹² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, II, 83.

Telkine maruz kalan râvinin telkin kabul etmesi, çoğunlukla bilinçli değildir; zabt veya itkânındaki bozulmadan kaynaklanır. Bu bozulma râvinin yaşlanması/bunaması, gözlerini kaybetmesi, çeşitli sebeplerle “asl” denilen kitabına müraaat etmeksizin hıfzından rivâyet etmesi veya söz konusu kitabını koruyamaması yahut aşırı gâfil ve kapılgan olması gibi tabii ve beşerî şartlar sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak telkin ve sebep olduğu olumsuz gelişmeler cerh ve ta’dîl ulemasının yakından ilgilendiği bir alan olmuş ve daima bir problem olarak meselenin üzerine gidilmiştir. Kaynaklarda yer alan “Şu râvi telkine maruz kaldı, telkin kabul etti” veya “Asla telkin kabul etmezdi” yahut “Telkinde bulunan şu kimse sebebiyle şu muhaddisin şu rivâyetleri batıldır” şeklindeki tespit ve değerlendirmeler, konuyla ilgili problemlerin tespit ve çözümüne yönelik kayıtlardır. Yine aynı minvalde cerh ve ta’dîl âlimlerinin telkin kabul eden râvilerin rivâyetlerini külliyyen reddetmek yerine, yaptıkları ihtiyatlı tenkitlerle bir nevi “telkinden önce ve sonra” diye kategorize ettikleri görülür.

Öte yandan bir muhaddise telkinde bulunmanın doğruluğuna, deneme amaçlı da olsa, münekkitler arasında farklı yaklaşılmış, bazıları telkinde bulunmayı tenkitçiliğe ait yöntemin bir parçası gibi görürken bazıları bundan şiddetle sakındırmıştır. Ne var ki, bu ve benzer meseleleri detaylı bir şekilde bir makale çerçevesinde ele almak mümkün değildir. Dolayısıyla biz makalemizin, kendi konu bütünlüğü içerisindeki gerçeklere vurgu yapması yanında telkinle ilgili akla gelebilecek hususları inceleyecek müstakil çalışmalar için bir mukaddime olmasını umuyoruz.

Kaynakça

- Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, yy. Dârü'l-Kütüb, 1975.
- Ali el-Kârî, el-Herevî, *el-Masnû' fi Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevzû'*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Kahire 1404/1984.
- Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul 1305.
- Âşıkkuşlu, Emin, “Telkin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara, 2011, XL, 406-407.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, Timaş Yay. İstanbul 1987.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. M. Zâhid el-Kevserî, Mısır 1367/1948.
- Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Seyyid Hâşim Yemânî, Medine 1386/1966.
- Dayhan, Ahmet Tahir, *Hadislerde Tashif ve Tahrîf*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005.
- Ebû Zehv, M. Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, Beyrut 1404/1984.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Silsiletü'l-Ehâdisi'z-Za'ifa ve'l-Mevzûa ve Eseruha's-Seyyi fi'l-Ümme*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1412-1425/1992-2004.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yay. Ankara 1998.
- Hatîb, el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Âhlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân, Riyad 1403/1983.
- , *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, thk. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa, yy. Dârü'l-Hüdâ, 1423/2003.
- , *Târîhu Bağdâd*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, ty.
- Hâkim, en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, Beyrut 1397/1977.
- , *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, Tab'a Mutazammına İntikâdât ez-Zehabî, Kahire 1417/1997.
- Heysemî, Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Beyrut 1408/1998.
- İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî, *el-Kâmil fi Zuafâi'r-Ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrût 1409/1988.
- İbn Arrâk, el-Kinânî, *Tenzîhü's-Şerâti'l-Merfûa ani'l-Ahbâri's-Şeniati'l-Mevzûa*, thk. Abdülvahhâb Abdüllatif, Kahire, ty.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Târîhu Medîneti Dimâşk*, Dimâşk, ty.
- İbn Ebî Hâtim, er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut 1372/1953.
- , *İlelü'l-Hadîs*, Beyrut 1405/1985.
- İbn Hacer, el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, I-VII, Beyrut 1406/1986.

- , *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahı Ehlî'l-Eser (Şerhu'n-Nuhbe)*, thk. Nuruddîn İtr, Dimaşk 1414/1993.
- , *Takrîbu't-Tezhîb*, thk. Adil Mürşid, Beyrut 1416/1996.
- , *Tehzîbü't-Tezhîb*, Beyrut 1412/1991.
- İbn Hibbân, el-Büstî, *Kitâbu'l-Mecrâhîn mine'l-Muhaddisîn ve'z-Zuafâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyed, Haleb 1396.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr, yy. Dâru'l-Milâh, 1398/1978.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Kitâbu'l-Mevzûât*, thk. A. Muhammed Osman, yy. Dâru'l-Fikr, 1403/1983.
- İbnü'l-Keyyâl, Ebü'l-Berekât, *el-Kevâkibü'n-Neyyirât fî Ma'rifeti men İhtalata mine'r-Ruvât*, thk. Abdülkayyûm Abdürrabbinnebi, Dimaşk 1981.
- İbnü's-Salâh, eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü'bnî's-Salâh fî Ulûmi'l-Hadîs*, Beyrût 1988/1408.
- İclî, Ebu'l-Hasan, Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma'rifetü's-Sikât*, thk. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî, Medîne 1405/1985.
- Îmân Ali, el-Abdülganî, "et-Telkîn fî Rivâyeti'l-Ehâdis, Ta'rifuhu, Neş'etühu, Esbâbuhu, Hükmühu," *Mecelletü's-Şerfa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1427/2006, XXI/66.
- Kandemir, M. Yaşar, "Abdülkerîm b. Ebü'l-Avca", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1988, I, 250-251.
- , *Mevzu Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 1984.
- Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İham-İşaret Yay. İstanbul 2007.
- Mizzî, Ebu'l-Haccac, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 1403/1983-1413/1992.
- Râmehürmüzî, el-Hasan b. Abdirrahman, *el-Muhaddisü'l-Fâsil beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, yy. Dârü'l-Fikr, 1404/1984.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl, *el-Leâli'l-Masnû'a fî'l-Ahâdisi'l-Mevzûa*, Beyrut 1403/1983.
- , *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, Beyrût 1420/2000.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fî'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Silefî, Kahire 1404/1984-1406/1986.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1992.
- Vajda, G. "İbn Abî'l-Awdjâ", *Encyclopedia of Islam (EI)*, Leiden 1971, III, 682.
- Zehebî, Ebü Abdillâh, *Mizânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, yy. İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1372/1963.